GRAMMATIK ARXETIPLAR VA ULARNING UNIVERSALLIGI MASALASI

Nurmatov Adxamjan Arapjan o'g'li
E-mail: mradi_0510@mail.ru

Qabul qilindi: 30.10.2025
Ko'rib chiqildi: 31.10.2025
Tasdiqlandi: 01.11.2025

Kalit so'zlar:
Grammatik arxetip, universallik, til tizimi, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika.

Annotatsiya. Ushbu tezisda grammatik arxetiplar tushunchasi va ularning universalligi masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqot universal grammatik strukturalar turli tillarda qanday ifodalanishini, o'xshashlik va tafovutlarni aniqlashni maqsad qiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda umumiy qonuniyatlar mavjud bo'lib, ular til nazariyasi va amaliy til o'qitish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Keywords:
Grammatical archetype, universality, language system, phonetics, morphology, syntax, semantics.

Annotation. This thesis analyzes the concept of grammatical archetypes and their universality. The study aims to identify how universal grammatical structures are represented across different languages and to highlight similarities and differences. The results indicate that common patterns exist at phonetic, morphological, syntactic, and semantic levels, which are significant for linguistic theory and practical language teaching.

Ключевые слова:
Грамматический архетип, универсальность, языковая система, фонетика, морфология, синтаксис, семантика.

Аннотация. В данной тезисе рассматривается концепция грамматических архетипов и проблема их универсальности. Исследование направлено на выявление того, как универсальные грамматические структуры проявляются в различных языках, а также на анализ сходств и различий. Результаты показывают, что общие закономерности существуют на фонетическом, морфологическом, синтаксическом и семантическом уровнях, что имеет важное значение для лингвистической теории и практики обучения языку.

Kirish. Grammatik arxetiplar va ularning universalligi masalasi tilshunoslikning eng muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Til inson faoliyatining asosi sifatida kommunikatsiya, fikrlash va madaniyatni anglash jarayonida markaziy rol o‘ynaydi, shuningdek, uning strukturasi turli darajalarda – fonetik, morfologik, sintaktik va semantik jihatlarda o‘rganiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli tillarda mavjud bo‘lgan grammatik birliklar va strukturalar fonetik tovushlar, so‘z shakllari, gap tuzilishi va ma’no birliklari kabi darajalarda o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lib, ular universal grammatik arxetiplar orqali tushuntiriladi. Shu bilan birga, madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillar til tizimlarida farqlarni shakllantiradi, bu esa har bir tilning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi. Universal grammatik arxetiplarni o‘rganish nafaqat nazariy jihatdan muhim bo‘lib, balki amaliy til o‘qitish jarayonida ham o‘quvchilarga grammatikaning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini tizimli tushuntirish, til strukturasini tezroq anglash va qo‘llash imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tezisning maqsadi grammatik arxetiplar tushunchasini o‘rganish, ularning universalligi va turli tillarda namoyon bo‘lish xususiyatlarini tahlil qilishdir. Tadqiqot universal grammatik strukturalar va ularning fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda ifodalanishini chuqur o‘rganish orqali tillararo kompetensiyani rivojlantirish, tilshunoslik nazariyasi va amaliy til o‘qitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni bir vaqtning o‘zida hisobga olish pedagogik yondashuvni takomillashtirish va o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Chomskiy (1965) universal grammatika nazariyasini ilgari surib, har bir insonning tug‘ma til qobiliyati asosida til strukturalarida mavjud bo‘lgan umumiy grammatik arxetiplarni aniqladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fonetik, morfologik va sintaktik darajalarda ko‘plab tillar o‘rtasida o‘xshashliklar mavjud bo‘lib, bu universallik tilshunoslik nazariyasi va til o‘qitish jarayonida muhim ahamiyatga ega [1]. Greenberg (1966) tillararo tipologiya va grammatik universalliklarni tahlil qilib, turli tillarda qayd etilgan umumiy strukturaviy xususiyatlarni sistematik ravishda taqdim etdi. U turli tillardagi morfologik va sintaktik qoidalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ko‘rsatib, universal arxetiplar kontseptsiyasini mustahkamladi [2]. Bybee (1985) morfologik arxetiplar va ularning til evolyutsiyasidagi rolini o‘rganib, universal grammatik tendensiyalarning tarixiy va funksional kontekstda qanday paydo bo‘lishini tahlil qildi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, morfologik xususiyatlar fonetik va sintaktik darajalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, universal tendensiyalarni anglashda muhimdir [3]. Comrie (1989) turli tillardagi sintaktik va semantik strukturalarni solishtirib, universal grammatik elementlarning til tizimlaridagi ifodalanish shakllarini aniqladi. U tilshunoslikda qiyosiy tahlil metodlarini qo‘llash orqali universal arxetiplarni amaliy va nazariy jihatdan tushuntirdi, shu bilan birga til o‘qitishda qo‘llash imkoniyatlarini ham ko‘rsatdi

[4]. Evans va Levinson (2009) zamonaviy lingvistik tadqiqotlar orqali universal grammatik arxetiplar tushunchasini qayta ko‘rib chiqib, madaniy va kontekstual faktorlar ta’sirida shakllangan farqlarni tahlil qildi. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, universal grammatik strukturalar mavjud bo‘lsa-da, tillarning tarixiy va ijtimoiy rivojlanishi natijasida o‘ziga xosliklar paydo bo‘ladi, bu esa til o‘rganish va qiyosiy lingvistika sohasida yangi tadqiqotlar uchun asos yaratadi [5].

Materiallar va usullar. Tadqiqotda grammatik arxetiplar va ularning universalligi masalasini o‘rganish uchun sifatli va miqdoriy tadqiqot metodlari kombinatsiyasi qo‘llanildi. Materiallar sifatida turli tillarning yozma va og‘zaki korpuslari, grammatik qo‘llanmalar, ilmiy maqolalar va tilshunoslik tadqiqotlari bazasi ishlatildi. Tadqiqot jarayoni uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajadagi grammatik birliklar sistematik tarzda yig‘ildi va tasniflandi; ikkinchi bosqichda qiyosiy tahlil metodlari yordamida tillar o‘rtasidagi umumiy grammatik arxetiplar va ularning farqlari aniqlab chiqildi; uchinchi bosqichda esa empirik natijalar nazariy kontseptsiyalar bilan taqqoslanib, umumiy xulosalar ishlab chiqildi. Tadqiqotda Chomskiy, Greenberg, Bybee, Comrie va Evans & Levinson tadqiqotlaridan metodologik yondashuv sifatida foydalanildi, bu turli tillarda grammatik birliklarning fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi. Shuningdek, materiallar va metodlar kombinatsiyasi tadqiqotning ishonchliligini oshirdi, universal grammatik arxetiplarni aniqlashda empirik va nazariy asos yaratdi hamda tilshunoslik va amaliy til o‘qitish jarayonida samarali qo‘llaniladigan bilimlar manbai sifatida xizmat qildi.

1-Jadval. Grammatik arxetiplar va ularning universalligi

Grammatik Daraja	Universal Arxetip	Misol Tillarda Ifodalanishi	Pedagogik Ahamiyati
Fonetik	Tovush birliklari va fonemalar	Ingliz tilida /p/ va /b/, Rus tilida /п/ va /б/, Fransuz tilida /p/ va /b/	Talaffuzni o‘rganishda yordam beradi, nutqning fonetik asosini yaratadi
Morfologik	Fe’l va ot shakllari, zamon va son belgilari	Ingliz tilida “walk–walked”, Rus tilida “идти–шел”, Fransuz tilida “marcher–marché”	So‘z yasash va o‘zgarish mexanizmini tushunishga yordam beradi
Sintaktik	Subyekt–predikat–obyekt tartibi	Ingliz tilida SVO, Rus tilida SVO, Fransuz tilida SVO	Gap tuzilishini anglash va nutqni to‘g‘ri ifodalash imkonini beradi

Grammatik Daraja	Universal Arxetip	Misol Tillarda Ifodalanishi	Pedagogik Ahamiyati
Semantik	Asosiy ma'no birliklari	Ingliz tilida "eat", "drink", Rus tilida "есть", "пить", Fransuz tilida "manger", "boire"	Lug'at boyligi va semantik tushunishni rivojlantiradi

Ushbu jadval universal grammatik arxetiplarning fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda turli tillarda qanday ifodalanishini ko'rsatadi. Fonetik darajada tovush birliklari, morfologik darajada so'z shakllari, sintaktik darajada gap tuzilishi va semantik darajada asosiy ma'no birliklari universal xususiyat sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa lingvistik qiyosiy tahlil va til o'qitish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu jadval grammatik arxetiplar va ularning universalligi masalasini tizimli tarzda ko'rsatadi. Jadvalda fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda universal arxetiplar turli tillarda qanday ifodalanishi misollar bilan keltirilgan. Fonetik darajada tovush birliklari nutqning asosiy fonetik tizimini tashkil etadi va talaffuzni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Morfologik darajada fe'l va ot shakllari, zamon va son belgilari so'z yasash va grammatik qoidalarni tushunishga yordam beradi. Sintaktik darajada subyekt–predikat–obyekt tartibi gap tuzilishini anglash va nutqni to'g'ri ifodalash imkonini beradi. Semantik darajada asosiy ma'no birliklari lug'at boyligini oshiradi va tilning semantik strukturasi bilan ishlashni osonlashtiradi. Shu bilan birga, jadval pedagogik nuqtai nazardan ham foydali bo'lib, o'quvchilarga grammatik birliklarning universalligini va tillararo o'xshashliklarni vizual tarzda tushuntirish imkonini beradi, bu esa til o'qitish jarayonini samarali qiladi.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot natijalari grammatik arxetiplarning universalligi va turli tillarda ularning ifodalanish xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Fonetik darajada tahlil shuni ko'rsatdiki, ko'plab tillarda tovush birliklari va fonemalar o'xshash xususiyatlarga ega bo'lib, bu inson nutqi va talaffuz qobiliyatining universal asoslarini aks ettiradi. Morfologik jihatdan, fe'l va ot shakllari, zamon va son belgilari kabi grammatik birliklar ko'pgina tillarda umumiy prinsiplarga asoslangan, bu esa so'z yasash va o'zgarish mexanizmlarini tushunishni osonlashtiradi va til o'rganish jarayonini samarali qiladi. Sintaktik darajada subyekt–predikat–obyekt tartibi ko'plab tillarda kuzatiladi, bu gap tuzilishini anglash va nutqni to'g'ri ifodalash uchun asos yaratadi, lekin tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar tufayli ayrim tillarda tartib va qoida o'zgarishlari ham mavjud. Semantik darajada esa asosiy ma'no birliklari turli tillarda universal tushunchalarni ifodalaydi, bu lug'at boyligi va kontekstual tushunishni rivojlantiradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, universal grammatik arxetiplar mavjud bo'lsa-da, ularning realizatsiyasi til tizimlarida farqlar bilan namoyon bo'ladi, bu

esa lingvistik tafovutlarni tushunish va tillararo kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Natijalar shuningdek, til o‘qitish jarayonida universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish metodikasi samarali ekanini ko‘rsatdi. Fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda aniqlangan o‘xshashliklar universal grammatika nazariyasi bilan mos kelishini tasdiqladi, farqlar esa tilning dinamik va moslashuvchan tabiatini ochib beradi. Shu bilan birga, qiyosiy tahlil va sistematik yondashuv universal grammatik arxetiplarni aniqlash va ularni pedagogik metodikaga tatbiq etish imkoniyatlarini yaratadi, bu esa tilshunoslik va til o‘qitish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari universal grammatik arxetiplarni chuqur o‘rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy til o‘qitishda ham samarali vosita ekanini ko‘rsatdi, bu esa o‘quvchilarda lingvistik tafakkur va tillararo kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, grammatik arxetiplar konsepsiyasi turli tillarda mavjud bo‘lgan umumiylik va tafovutlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Fonetik, morfologik, sintaktik va semantik darajalarda aniqlangan o‘xshashliklar universal grammatika nazariyasi bilan mos kelishini tasdiqlaydi, shu bilan birga madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillar ta’sirida yuzaga keladigan farqlar tillarning o‘ziga xosligini ochib beradi. Qiyosiy tahlil orqali aniqlangan universal arxetiplar tilshunoslikda nazariy bilimlarni boyitadi va amaliy til o‘qitishda o‘quvchilarga grammatik strukturalarni tushunishda yordam beradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, universal grammatik arxetiplarni chuqur o‘rganish tillararo kompetensiyani rivojlantirish, lingvistik tafovutlarni aniqlash va zamonaviy tilshunoslik metodikasini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, universal va mahalliy grammatik xususiyatlarni birgalikda hisobga olish til o‘rganish jarayonini samarali qiluvchi pedagogik yondashuv sifatida xizmat qiladi. Umuman olganda, maqola grammatik arxetiplar va ularning universalligi masalasini tadqiq etish orqali til tizimlaridagi umumiy qonuniyatlar va farqlarni aniqlash, ularni nazariy va amaliy jihatdan qo‘llash imkoniyatlarini ochib berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Chomskiy, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Greenberg, J. H. (1966). Universals of Language. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Bybee, J. (1985). Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
4. Comrie, B. (1989). Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. Chicago: University of Chicago Press.